

<https://doi.org/10.62837/2024.8.343>

RADƏ MƏRDAN QIZI ABBASOVA

AMEA Folklor İnstitutu

Irada.abbasova61@gmail.com

DƏRƏLƏYƏZ MAHALI EL SƏNƏTKARLARININ YARADICILIĞINDA ERMƏNİ VƏHŞİLİKLƏRİNİN İNİKASI

Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğal siyasəti nəticəsində XIX əsrin birinci yarısından bu bölgəyə gətirilən ermənilər elə ilk gündən imperiyanın mənfur siyasətini həyata keçirməyə, Qafqazın əsas etnosu olan Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi terror və genosid törətməyə başladılar. Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri hər bir mənfur və iyrənc hərəkətləri İmperiya hökuməti tərəfindən tam şəkildə dəstəklənən ermənilər təkcə məskunlaşma ilə məşğul olmadılar. Orijinal mənəvi mədəniyyətdən məhrum olan bu xalq Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətini mənimsəməklə yanaşı, eyni zamanda xalqımızı fiziki baxımdan da dəhşətli genosidə məruz qoydular. Təbiətən mərd və məğrur olan Azərbaycan xalqı siyasi baxımdan tam dəstəksiz qalsa da, heç vaxt erməni terrorizm və genosidinə boyun əymədi, bir xalq olaraq öz milli kimlik və varlığını qorumaqdan ötrü bütün mümkün etiraz formalarına əl atdı. Bu cəhədən, Qərbi Azərbaycan bölgəsi aşiq və el şairləri, o cümlədən Dərələyəz aşiqləri öz səslərini ucaldaraq erməni vəhşiliyini poetik sözün gücü ilə ifşa etdilər. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin dəlil-sübutu kimi indi həmin şeirlər canlı tarix rolunu oynayır (bax: 1-11).

Erməni vəhşiliyi, xalqımıza qarşı törədilmiş ağlasığmaz cinayətlər Qərbi Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcılığında çox geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, müəllifi məlum olmayan bir qoşmada deyilir:

İrəvan elindən yeridik biz də,
Vətən həsrətini gətirdik gözdə.
O yer yada düşər söhbətdə, sözdə,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin.

İrəvan elindən gedən birdimi?!
Necə açım deyim yada dərdimi.
Kafir arxalıydı, qırdı mərdimi,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin.

İrəvan elindən ölən də oldu,
Köçlərə qarışıb gələn də oldu,
Yıxılıb yollarda qalan da oldu,
Bilməyən neyləsin, bilən neyləsin (10, s. 10).

Erməni vəhşiliklərinin izlərinə XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin birinci rübündə (1850-1928) yaşamış Dərələyəzli Aşıq Cəlilin yaradıcılığında geniş şəkildə rast gəlirik. Onun şeirlərində öz əksini tapmış erməni genosidi canlı bədii təsvirlər olmaqla, həm də Azərbaycan-türk etnosunun sözü gedən çalarda düçar edildiyi humanitar fəlakətin mənəvi-poetik ifadəsi kimi son dərəcə təsirli və qiymətli bədii bilgilərdir. Sənətkar “Hardasan” adlı qoşması bu mənada canlı tarix, erməni kimliyini ifşa edən inkarolunmaz poetik qaynaqdır. Xan Abbas adlı şəxsə müraciət edən sənətkar yurd həsrətini belə ifadə etmişdir:

Üzüləbdür doğma yurddan ayağım,
Gecələr zülmətdir, sönüb çırağım.
Alınmaz səngərim, arxam, dayağım,
Dilim-ağzım, söhbət-sözüm, hardasan?

Soruşmursan dost-tanışdan hardayam?
Sağım – yağı, solum – düşmən, dardayam.
Dörd bir yanımdəmir qəfəs – tordayam,
Yetiş dada, canım-gözüm, hardasan?

Şeirinin sonrakı bəndində Qaregin Nijde adlı erməni millətçisi, silahlı quldur dəstəsinin amansız rəhbərlərindən biri, Azərbaycan türklərinə qarşı etdiyi vəhşiliklərin ağlasığmazlığı ilə ermənilər arasında ad çıxarmış, türk qanına susamış cəlladın adı çəkilir:

Yapon bu yerlərdə meyvə sulayır,
Nijde belimizdə ocaq qalayır,
Yurdunda-yuvamda bayquş ulayır,
Sönür od-ocağım, közüm, hardasan?

Qoşmanın sonrakı bəndlərindən aydın olur ki, ermənilər qız-oğlan bilmədən hamını süngüyə taxıb öldürmüş, dağı-düzü Azərbaycan türklərinin qanına bələmiş, el-oba dərdsini çəkən, bu vəhşiliklərə qarşı mübarizə aparan mərd oğul və qızları şəhid etmiş, Dərələyəzin Civə, Sallı, Ərgəz, Leyliqacan, Bülbülölən, Əmağı kimi kəndlərini oda vermiş, talan etmiş, Dərələyəz kimi ağır bir eli ağlar qoymuşlar:

Kafir süngüsünə keçir qız-oğlan,
Arpa qayasından qan süzülür, qan!
Qaymadı mahalda ər, sənə qurban,
Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?

Civə, Sallı, Ərgəz oda qalandı,
Leyliqaçan, Bülbülölən talandı,
Arpa qan ağladı, sular bulandı,
Açılmaz baharım, yazım, hardasan?

Kəsdilər yağılar bəndi-bərəni,
Odlara qalandı Ərmağü kəndi.
Bütün Dərələyəz ağlayır indi,
Bu dərdə mən necə dözüüm, hardasan? (10, s. 37-38)

Aşıq Cəlil şeirin dördüncü bəndində vətənin həlak olmuş oğul qızları haqqında “Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?” deyir. Bu misradakı “oğlum-qızım” ifadəsi çox dərin mənə daşımaqla aşıqların Qərbi Azərbaycan bölgəsində el içində tutduqları yüksək mənəvi mövqedən, statusdan xəbər verir. Aşıq Cəlil bütün şəhidləri özünün oğlu-qızı sayır. Bu, təsadüfi deyildir. “Aşıq elin anasıdır” deyimi kimi məsəl boş yerdən yaranmayıb. Aşıqlar Azərbaycan cəmiyyətinin bütün tarixi boyunca elin dərini çəkmiş, onun sözünü demiş, el ilə şadlanmış, el ilə ağlamışlar. Bu cəhətdən, Aşıq Cəlilin dediyi “Şəhid olur oğlum-qızım, hardasan?” misrası onun Qərbi Azərbaycan ellərində, konkret olaraq Dərələyəz elində necə böyük bir ağsaqqal sayılmasından da xəbər verir.

Qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan sənətkarlarının, o cümlədən Dərələyəz aşıqlarının yaradıcılığını bütövlükdə öz dövrünün etnik-siyasi mənzərəsinin poetik salnaməsi də hesab etmək olar. Bu cəhətdən XIX-XX əsrlərdə sənətkarı, Dərələyəzdəki qanlı hadisələrin şahidi olmuş Nəbi Əhmədovğlunun da yaradıcılığı səciyyəvidir. Onun şeirlərində ermənilərin və rusların Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri fitnələr öz əksini tapdığı kimi, xalqın üsyankar ruhu, zülm qarşısında göstərdiyi rəşadətli müqavimət də inikas olunmuşdur.

Nəbi Əhmədovğlu “Dağlar gəraylısında deyir:

Dağılıb ağır ellər,
Həsərət qalıb xasa, dağlar.
Dərdin, qəmin şərbətindən,
İçibdi bir kasa dağlar.

Mərdlər ilə öyünübdü,
Güllü donun souyunubdu,
Kərəm tək geyinibdi,
Bir qara libasa dağlar.

Ağrının dağı qoşadı,
Gülü nərgiz, bənövşədi,

Qıran tayqulaq paşadı,
Dünya döndü yasa dağlar (10, s. 46).

Şeirir ilk iki bəndində güclü ümumləşdirmə var. Sənətkar bu bəndlərdə erməni vəhşiliklərini ümumiləşdirmə yolu ilə obrazlaşdırmışdır. Bu cəhətdən, “dağılmış ağır ellər”, “xas insanlara həsrət qalan dağlar”, “dərd, qəm yeyən dağlar”, “qara libas geymiş dağlar” kimi ifadələr ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı tərətdikləri qanlı cinayətlərin və vəhşiliklərin ümumiləşmiş obrazlarıdır. Lakin sənətkar şeirir sonuncu misrasında bütün bu cinayətlərin başında Tayqulaq paşanın durduğunu göstərir. Talqulaq pasa isə etdiyi xəyanət və satqınlıqlar bilinsin deyər türklər tərəfindən bir qulağı kəsilmiş Andranik Ozanyandır.

Aşıq Cəlilin yaradıcılığında Dərələyazlı Xan Abbas adlı qəhrəmanın obrazı tərənnüm olunduğu kimi, Nəbi Əhmədoglunu da yaradıcılığında Səfəralı və onun oğlu qoç Məmmədalı kimi igidlər tərənnüm olunmuşdur. O, “Can Səfəralı” adlı qoşmasında bu igidləri canlı tarixi hadisələr fonunda təsvir etmişdir. İgid Məmmədalının tutulması xəbərini eşidən Səfəralı qəzəblənir və hətta pristavı öldürür:

Xəbər gəldi, Məmmədalı tutulub,
Qol-qanadı qandalığa bükülüb.
Bəddöşə minəndə qullar tökülüb,
Yüz atlı dağıdan can Səfəralı,
Düşməyə yaladır qan Səfəralı.

Pristav öldürüb, izin izlədi,
Sir sözünü şirin dildə gizlədi.
Tikəni yemədi, yoldaş gözlədi,
Hatəmə tay olan xan Səfəralı.

Şeirdən məlum olur ki, tarixi şəxs olan Səfəralı düşmənlərə qan udduran, sir saxlayan, bir tikəsini belə yoldaşsız yeməyən, səxavətdə Hatəmə tay olan, Göydağda qaçaqçılıq edən, enli kürəkli, pələng biləkli, mərd oğlanları darda qoymayan, zülmkar bəyləri, namrəd xanları qırıb-çatan, kasıblara, yoxsullara arxa duran bir igiddir:

Göydağda çadırın qurub dirəkli,
Ətrafı bəzənib güllü, çiçəkli.
Ey enli kürəkli, pələng biləkli,
Yetir, qandalı aç, can Səfəralı.

Qırır bəyi, xanı, gen açır meydan,
Kasıb, yoxsullara eyləyir ənam.

Dünyaya gəlməyib heç belə insan,
İçirdir düşməyə qan Səfəralı.

Şeirir sonuncu bəndindən məlum olur ki, Aşıq Nəbi düşmən deyərək erməniləri və rusları nəzərdə tutur. Elin igid oğlu Səfəralı ermənilərə qarşı mübarizə apararaq onları neçə-neçə kənddən qovub çıxarmışdır:

Neçə para kəndi eylədi azad,
Qırdı ermənini, qəlblər oldu şad.
Aşıq Nəbi aldı bir ağır xələt,
Düşməyə içirdi qan Səfəralı (10, s. 47).

Sənətkar “İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali” adlı qoşmasında o dövrün hadisələrini real cizgilərlə bədiiləşdirmişdir. Şeirdən məlum olur ki, igid Səfəralı, Qoç Məmmədali kimi qəhrəmanlar təkcə ermənilərlə deyil, onların ağaları və dəstəkçiləri olan ruslarla da savaşımış, onlara qan uddurmuşlar:

Aslan kimi cumdu rusun üstünə,
İgid Səfəralı, qoç Məmmədali.
Ata-oğul düşmənlərin qəsdinə,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Qaçdı İvan, qorxdı Nikalay, Saşa,
“Afərin, türk oğlu”, – söylədi paşa.
Qoç ata var olsun, oğul yüz yaşa,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Nizəyə taxanda düşmən başını,
Qoymadı daş üstə qala daşını.
Qırıb tökdü sərcə kimi qoşunu,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Göydağdan yollandı Ağrıya şir tək,
Hay saldı dağlara nəre çəkərək.
Anadan doğulub bu dünyada tək,
İgid Səfəralı, Qoç Məmmədali.

Şeirir dördüncü bəndində işlənmiş “Anadan doğulub bu dünyada tək” mısrası bizim yadımıza “Koroğlu” dastanındakı “Durna teli” qolunda Koroğlunun Giziroğlu Mustafa bəy haqqındakı söylədiyi gəraylıni yada salır. Həmin qolda deyilir ki,

“Koroğlu başdan başlayıb axıracan əhvalatı xanımlara, Bağdada getməyib Çənlibeldə qalan dəlilərə danışdı. Amma Giziroğlunun adını da çəkmədi. O barədə bir kəlmə də kəsmədi. Nigar xanım ala gözlərini bir dəfə süzdürüb Koroğluya bir qıyqac baxdı. Dedi:

– Ay Koroğlu, sən ki, belə iş üzü bilənsən, igidsən, görəsən bu dünyada sənə kimi ikinci bir adam da var, ya elə anan səni tək doğub?

Koroğlu heç bir söz demədi. Yavaşca qalxıb, aşığı Cünunun sazını əlindən aldı, basdı bağrına. Dedi:

Anadan oğul doğulubdu,
Giziroğlu Mustafa bəy.
Bu dünyaya tək gəlibdi,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Nizəsinin ucu qanlı,
Dəliləri dəmir donlu,
Bir igiddi adlı-sanlı,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atı var Alapaça,
Aman vermir Qırat qaça,
Şeşpərinin ucu haça,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Bir atadan kaş olaydıq,
Bir-birindən xoş olaydıq,
Doğmaca qardaş olaydıq,
Giziroğlu Mustafa bəy.

Hay deyəndə haya basar,
Huy deyəndə huya basar,
Koroğlunu çaya basar,
Giziroğlu Mustafa bəy” [75, s. 157-158].

Göründüyü kimi, Koroğlunu söylədiyi “Bu dünyaya tək gəlibdi, // Giziroğlu Mustafa bəy” misraları ilə Aşıq Nəbinin Səfəralı və oğlu haqqında söylədiyi “Anadan doğulub bu dünyada tək, // İgid Səfəralı, Qoç Məmmədalı” misraları bütün etnik-bədii, milli-poetik mahiyyəti etibarilə eynidir. Yəni Koroğlunun qəhrəmanlıq əxlaqı ilə Aşıq Nəbinin tərənnüm etdiyi Dərələyəzli igidlərin qəhrəmanlıq əxlaqı bir-birinin tamamilə eynisidir. Çünki bu ellər, bu obalar Koroğlunun gəzib-dolaşdığı, qanı-canı bahasına qoruduğu vətən torpaqlarıdır. Rusun arxasında durduğu ermənilər

nə qədər güclü olsalar da, Azərbaycan igidlərinin mənəvi gücünün qarşısında dura bilməzdilər. Azərbaycan xalqı vətəninə, torpağına canı, qanı qədər sevən xalqdır. Xalqımız torpağı öz anası bilir və onu anasını sevdiyi qədər sevir. Bunu 44 günlük Vətən savaşı bütün dünyaya sübut etdi. Qəhrəmanlıq, vətən uğrunda candan keçmək bu xalqın canında və qanındadır. XIX əsrin əvvəllərindən Vətən uğrunda ermənilər və ruslarla başlanan savaş XXI əsrin əvvəllərində millətimizin, xalqımızın qələbəsi ilə başa çatdı və bütün dünyaya sübut olundu ki, türk ölər, ancaq yudunu heç kəsə verməz.

Apardığımız tədqiqatdan aydın oldu ki, təkcə Dərələyəz aşığılarının deyil, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan el sənətkarlarının yaradıcılığı ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin bədii inikası baxımından çox dəyərli poetik xəzinədir və bu xəzinənin geniş planda öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Ələsgər / Toplayanı İ.Ələsgərov. I kitab, Bakı: Elm, 1972
2. Aşıq Ələsgər / Toplayanı İ.Ələsgərov. II kitab, Bakı: Elm, 1972
3. Azərbaycan aşığıları və el şairləri. 2 cildə, I c. / Tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı: Elm, 1983, 375 s.
4. Azərbaycan aşığıları və el şairləri. 2 cildə, II c. / Tərtib edəni Ə.Axundov, Bakı: Elm, 1984, 543 s.
5. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşığı yaradıcılığı. Bakı: API, 1982, 87 s.
6. Həkimov M. Azərbaycan aşığı ədəbiyyatı (qədim və orta əsrlər). Bakı: Yazıçı, 1983, 279 s.
7. İsmayılov H. Aşığı yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2002, 311 s.
8. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edəni M.H.Təhməsi. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayılov, S.Axundova. – Bakı: Çıraq, – 2005, – 544 s.
9. Qarayev Y. Göyçəyə qayıdan yol folklordan keçir // Azərbaycan Folklor Antologiyası, III kitab, Göyçə folkloru, Bakı: Səda, 2001, s. 3-15
10. Qərbi Azərbaycan aşığıları (poeziya antologiyası). Bakı: Zərdabi nəşr MMC, 2023, 512 s.
11. Mirzəyev H. Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 2006, 768 s.

Radə ABBASOVA

**Dərələyəz mahalı el sənətkarlarının yaradıcılığında
erməni vəhşiliklərinin inikası
(Xülasə)**

Rusiya İmperiyasının Qafqazı işğal siyasəti nəticəsində XIX əsrin birinci yarısından bu bölgəyə gətirilən ermənilər elə ilk gündən imperiyanın mənfur

siyasətini həyata keçirməyə, Qafqazın əsas etnosu olan Azərbaycan türklərinə qarşı mənəvi terror və genosid törətməyə başladılar. Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri hər bir mənfur və iyrənc hərəkətləri İmperiya hökuməti tərəfindən tam şəkildə dəstəklənən ermənilər təkcə məskunlaşma ilə məşğul olmadılar. Orijinal mənəvi mədəniyyətdən məhrum olan bu xalq Azərbaycan türklərinin mənəvi mədəniyyətini mənimsəməklə yanaşı, eyni zamanda xalqımızı fiziki baxımdan da dəhşətli genosidə məruz qoydular. Təbiətən mərd və məğrur olan Azərbaycan xalqı siyasi baxımdan tam dəstəksiz qalsa da, heç vaxt erməni terrorizm və genosidinə boyun əymədi, bir xalq olaraq öz milli kimlik və varlığını qorumaqdan ötrü bütün mümkün etiraz formalarına əl atdı. Bu cəhədən, Qərbi Azərbaycan bölgəsi aşiq və el şairləri, o cümlədən Dərələyəz aşiqləri öz səslərini ucaldaraq erməni vəhşiliyini poetik sözün gücü ilə ifşa etdilər. Ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin dəlil-sübutu kimi indi həmin şeirlər canlı tarix rolunu oynayır. Təkcə Dərələyəz aşiqlərinin deyil, ümumiyyətlə Qərbi Azərbaycan el sənətkarlarının yaradıcılığı ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri cinayətlərin bədii inikası baxımından çox dəyərli poetik xəzinədir və bu xəzinənin geniş planda öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz folkloru, folklor, erməni vəhşilikləri, aşiq yaradıcılığı

Рада АББАСОВА

**Даралаязская область в творчестве народных мастеров
отражение армянских зверств
(Резюме)**

Завезенные в этот регион с первой половины XIX века, в результате оккупационной политики на Кавказе армяне, с первого же дня стали проводить гнусную политику Империи, совершать моральный террор и геноцид против основного этноса Кавказа – азербайджанских тюрков. Армяне, все гнусные и отвратительные действия которых против азербайджанских тюрков были поддержаны имперским правительством, занимались не только заселением. Лишенный самобытной духовной культуры этот народ, наряду с тем, что присвоил духовную культуру азербайджанских тюрков, но и в то же время подвергнул наш народ страшному с физической точки зрения геноциду. Хотя по своей природе храбрый и гордый азербайджанский народ оставался без полной политической поддержки, он никогда не поддавался армянскому терроризму и геноциду, а прибегал ко всем возможным формам протеста, чтобы сохранить свою национальную идентичность и существование как народа. С этой точки зрения ашыги и народные поэты Западно-Азербайджанского региона, в том числе ашыги Даралаяза, подняли свой голос и силой поэтического слова разоблачили армянское злодеяние. Как доказательство преступлений, совершенных армянами против

азербайджанского народа, эти стихи сейчас играют роль живой истории. Творчество не только даралаязских ашыгов, но и западноазербайджанских народных мастеров слова в целом является очень ценным поэтическим сокровищем с точки зрения художественного отражения преступлений, совершенных армянами против азербайджанского народа, и изучение этого сокровища необходимо в широком плане.

Ключевые слова: Западный Азербайджан, Даралаязский фольклор, фольклор, армянские зверства, ашыгское творчество

RADA ABBASOVA

THE DEPICTION OF ARMENIAN WILDNESS IN THE ACTIVITIES OF DERELEYEZ DISTRICT FOLK MASTERS SUMMARY

Brought to this region from the first half of the 19th century as a result of the occupation policy of the Caucasus of the Russian Empire from the very first day, the Armenians began to implement the despicable policy of the Empire, to commit moral terror and genocide against the Azerbaijani Turks – the main ethnic group of the Caucasus. The Armenians, whose every despicable and disgusting act they committed against the Azerbaijani Turks, was fully supported by the Imperial government, were engaged not only in settlement. This people, deprived of the original spiritual culture, not only mastered the spiritual culture of the Azerbaijani Turks, but also subjected our people to a terrible genocide from a physical point of view. Although the naturally courageous and proud Azerbaijani people remained without political support, they never succumbed to Armenian terrorism and genocide, and as a people they resorted to all possible forms of protest in order to preserve their national identity and existence. In this regard, the ashig and folk poets of the West Azerbaijan region, including Dereleyez ashig, raised their voices and exposed Armenian wildness with the power of poetic word. These poems now play the role of living history as evidence of the crimes committed by Armenians against the Azerbaijani people. The activity of not only Dereleyez ashig, but also of the Western Azerbaijani folk masters in general is a very valuable poetic treasure from the point of view of the artistic approach of the crimes committed by Armenians against the Azerbaijani people and this treasure needs to be studied in a broad plan.

Keywords: West Azerbaijan, Dereleyez folklore, folklore, Armenian wildness, ashig activity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.08.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.08.2024

**Rəyçi: f.e.d.prof. Seyfəddin Rzasoy
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**